

Dr. sc. Drago Čengić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19/I
10 000 Zagreb

Neke teze za raspravu na javnome predavanju „Razumiju li ekonomisti hrvatsku ekonomiju?“, u organizaciji mjesečnika *Banka*, 19.01.2010., Profil Megastore, Bogovićeve 7., Zagreb.

Smatram da su gospoda Ivanković i Šonje, već prije današnjega razgovora, uspjeli zainteresirati čitatelje za svoje teze. Nemam namjeru sve ih ovdje elaborirati, uostalom to su oni već učinili. Za mene je ključno: koliko je tema započetoga dijaloga relevantna za sociologiju i što o ovoj temi može reći sociologija?

Čini mi se da je jedno od ključnih pitanja iz ove vrlo poticajne rasprave tek spomenuto, a kasnije je zapravo nekako ispalo iz međusobnoga dijaloga – to je Ivankovićevo pitanje: koji su zapravo „ključni mehanizmi ekonomskih aktivnosti“ u Hrvatskoj? Uz to je pitanje vezana jedna sadržajnija teza, teza da su kretanja na tržištu posljedica socijalnih i socijalno psiholoških fenomena a ne ekonomskih odnosno tržišnih varijabli 'per se'. Po logici stvari, sociologija načelno podržava takav stav, uz obvezu da ga uvijek i dokaže u vrlo konkretnoj „konstelaciji sudionika/aktera i konteksta“.

No, pogledamo li dublje njegove 'pozadinske' implikacije (u svjetlu svih argumenata iznesenih u raspravi) zapravo retoričko pitanje „Tko su hrvatski ekonomisti?“ pretvara se u jedno drugo: „Tko je hrvatsko gospodarstvo i po kojim načelima, o kojima mora voditi računa tekuća ekonomska politika ali i dugoročna strategija razvoja, ono funkcionira?“. Kako će naši kolege ekonomisti odgovoriti na to pitanje? Uostalom, podsjetimo se da je puni naziv Akerlofove i Shillerove knjige *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism* (Princeton Univ. Press, 2009.). A u 'animirajuće duhove' ekonomskog ponašanja običnih ljudi oni uključuju: povjerenje (confidence), pravednost (fairness), korupciju (corruption), protudruštveno ponašanje (antisocial behaviour), iluziju novca (money illusion) i priče o vlastitim ili pak životima drugih ljudi (stories). Ovdje autori tragaju za pokretačima gospodarstva, koji su važni i u globalnome kapitalizmu. *Što možemo iz kuta ekonomske analize reći o pokretačima hrvatskoga gospodarstva (čitajmo: izvorima rasta) u zadnjih dvadesetak godina?*

Prethodno pitanje tiče se, mada neizravno, i sociologije te bi se, s punim pravom, trebali zapitati: „Tko je hrvatsko društvo i na kojim pokretačkim mehanizmima počiva njegovo funkcioniranje u zadnjih dvadesetak godina?“ Za odgovor na ovo pitanje bila bi potreba jedna dubinska analiza sociološke produkcije u zadnja dva desetljeća. Kako se ovdje u takvu analizu ne možemo upustiti, treba reći da se ono tematski ipak prirodno oslanja na moguću raspravu u svezi Ivankovićeve teze o socijalnim i socio-psihološkim odrednicama ekonomskih pojava. Ona, naime, sugerira, da je tržište pod utjecajem nekih većih/vanjskih silnica, koje izmiču standardnim ekonomskim modelima u našim prilikama. Sustav u kojem se javljaju te silnice nije ništa drugo do li 'društvo', 'politički sustav', 'društveno-ekonomski sustav' odnosno 'društvena okolina' gospodarstva i tržišta. Time se opet vraćamo na sociološki teren.

A tu rasprava ne može započeti bez prethodnoga dogovora koga ćemo smatrati ključnim sudionicima/akterima domaćega gospodarstva s obzirom na njihovu ulogu u stvaranju domaćega društvenoga proizvoda i koji su ključni motivi njihova djelovanja? Za

mene su to nominalno politička elita (oličena u ključnim političkim strankama i državi (središnja, lokalna), te poduzetnici i menadžeri. Iz razloga analitičke jasnoće ovdje nećemo posebno razlikovati strani od domaćega kapitala.

O čemu treba voditi računa želimo li sociološki pratiti njihovo *ponašanje kao ekonomskih sudionika/aktera* moguće je vidjeti iz priručnoga analitičkog materijala koje nam nudi klasična ekonomska sociologija. Primjerice, Smelser i Swedberg u jednom izdanju svoje poznate knjige (Smelser, Swedberg, 1994.) u metodičkome prikazu uspoređuju pristupe ekonomskim sudionicima/akterima ekonomske sociologije i (neo)klasične ekonomije u nekoliko, istraživački ključnih dimenzija. Tako oni naglašavaju nekoliko stvari. Prvo, da su ekonomski sudionici u svakome gospodarskome sustavu pod utjecajem drugih sudionika/aktera i da su istodobno dijelovi određenih društvenih skupina; drugo, da koriste različite tipove ekonomskoga djelovanja (akcije), od kojih ne moraju svi biti racionalni tipovi ekonomskoga djelovanja (s kojima obično računa ekonomsko promatranje tržišnih pojava); treće, da ekonomsko djelovanje nije ograničeno samo rijetkošću resursa (odakle proizlazi i tzv. oportunitetni trošak svakoga od ekonomskih sudionika), već i određenom društvenom strukturom i kulturnim obrascima ponašanja u 'okolini poduzeća'; četvrto, da je za sociologiju društvo uvijek temeljni okvir za tumačenje procesa u ekonomiji, tj. gospodarskome sustavu.

Pa koje su to silnice koje, iz sociološke perspektive zadobivene istraživačkim iskustvom u zadnjih desetak godina, značajno utječu na ponašanje ekonomskih sudionika/aktera u hrvatskome gospodarstvu u posljednja dva desetljeća? Svjesni metodičkoga redukcionizma, nužnoga kada je riječ o odabiru „relevantnih faktora“ u ovakvim situacijama, ovdje ćemo istaći (u obliku teza) samo nekoliko mogućih strukturalnih/društvenih varijabli koji utječu i na ponašanje ključnih sudionika u gospodarstvu.

Teza 1.

Ključni ekonomski sudionici su u svome ponašanju – zahvaljavajući značajnome udjelu državnoga vlasništva u hrvatskome gospodarstvu ali i mrežama neformalnih utjecaja – od svih društvenih skupina najviše je pod utjecajem političko-interesnih mreža koje su u početku stvarale političke stranke, a kasnije i politička nomenklatura na vlasti te druge interesne skupine.

Protekom vremena, a usljed izostanka bilo kakve javne kontrole i prešutnoga dogovora političkih stranaka da se određena poduzeća uzimaju s dolaskom na vlast pod svoju kontrolu, takve se mreže pretvaraju u moćne poslovno-političke blokove koji rentiraju pojedina poduzeća – pod sloganom poduzeća od nacionalnoga interesa ili javnih poduzeća – kao svoje nasljedno leno. (Ilustracija: aktualni slučaj Podravke).

Teza 2.

U takvim uvjetima ekonomsko ponašanje ključnih ljudi tvrtki (osim ako nisu izloženi međunarodnome tržištu) nije orijentirano ka proizvodnji dodane vrijednosti uz nove tehnologije i inoviranje poslovnih i tehnoloških procesa, već na oslušivanje želja patrona i lobiranje za određene povlastice na tržištu, povlaštene ugovore (javna nabava), subvencije, poticaje, kreditne linije, itd. Jasno, od takve poslovne prakse do tipičnih koruptivnih politika koje se, poput računalnih virusa, šire uzduž političkoga i gospodarskoga sustava mali je korak.

Teza 3.

Kad je riječ o strukturalnim ograničenjima ekonomskoga djelovanja, u njih valja – temeljem iskustva u zadnjih 20-ak godina – ubrojiti još i sljedeće konstante u djelovanju naših političkih „elita“:

- izostanak ozbiljnijih pokušaja da se modernizira i učini funkcionalnijom neučinkovita, bahata i brojčano velika uprava na različitim razinama državne organizacije;

- izostanak sustavne i trajnije brige (mada je, kažu poslovni ljudi, bilo nešto bolje za koalicijske vlasti od 2000. do 2003. godine) za kidanje lanca nepravovremenog plaćanja za proizvode u poslovnim transakcijama; lanac neplaćanja počinje najčešće od države i javnih poduzeća i unosi (usporedno s neučinkovitom zaštitom vlasničkih prava u poslovnim i drugim sporovima) trajnu neizvjesnost u poslovanje svih poslovnih subjekata;

- napetosti u gospodarskome sustavu proizvodi godinama i politički populizam, kojega prakticiraju sve naše garniture na vlasti još od 1991. godine i koji je državni proračun povećao do (kako otkriva sadašnja kriza) ekonomski neodrživa volumena; to je uistinu politički sindrom sui generis u Hrvatskoj, a uključuje nekoliko ideja: a) kada poduzeće zapadne u nevolje, iz njih će najlakše izaći riješi li se radnika njihovim slanjem na zavod za zapošljavanje (praksa započeta u pretvorbi/privatizaciji), b) sudjelovanje u obrani domovine treba pretvoriti u sustave manjih ili većih beneficija – kako bi se zadovoljila „očekivanja naroda“ (a počelo je povlasticama za uvoz automobila u 90-tima), c) treba ulagati u „razvoj infrastrukture“ bez obzira koliko je to ekonomski smisleno i ima li pokriće u dugoročnim razvojnim planovima države/gradova/lokalnih zajednica...

Postavlja se pitanje može li takav primitivni oblik političkoga populizma u budućem razdoblju prestati biti jedna od najvažnijih legitimacijskih poluga za opstanak na vlasti? S druge strane, premrežavanje gospodarskog i političkoga sustava s različitim „konglomeratima interesnih skupina“ (po političkoj, regionalnoj, tržišnoj okomici) možda opet nameće pomnu analizu jednoga već poznatoga pitanja: što je zapravo poduzeće za grabežljivce u „okolini poduzeća“? Samo politički pogon ili pak tržišno orijentirano poduzetništvo, u koje se – na razini službene ideologije – zaklinje i domaća politička elita?

Teza 4.

Kad je riječ o odnosu gospodarstva i društva, treba reći da su različiti oblici (ekonomskoga i ne-ekonomskoga) ponašanja domaće poduzetničke i menadžerske elite uvjetovani neobjavljenim (latentnim), ali već 15-ak godina vidljivim društvenim sukobom između te elite i političke elite.

Dok ih međusobno povezuje kakva-takva briga za punjenje državnoga proračuna, kontrolu domaćega tržišta i rentiranje beneficija unutar političkoga i gospodarskoga sustava, dijele se na pitanjima koncepta vlasti i uprave, izazova međunarodnoga tržišta (pitanje konkurentnosti), EU integracija i mjesta Hrvatske kao male zemlje u svjetskoj podjeli rada.

(Ilustracija: odnos HUP-a i političke elite, ulazak pojedinih poduzetnika u lokalnu izvršnu vlast kroz izbore za gradonačelnike, itd.).

Na kraju, što možemo zaključiti u ovoj dionici naše rasprave. ***Pitanje o ključnim sudionicima našeg gospodarskog sustava otkriva nam da to nisu samo naša politička elita, poduzetnici i menadžeri već i različiti konglomerati interesnih skupina.*** Možda bi se njima mogli pridružiti i neki drugi sudionici (vlasnici stranih poduzeća i banaka, te pojedine zemlje), koje ovdje metodički isključujemo iz razgovora.

Ako je to doista tako tako (a značajni pokazatelji iz politoloških i socioloških parcijalnih uvida svjedoče o tome), postavlja se pitanje ***što je s motivima njihova djelovanja?*** Koji ključni motivi određuju do sada ekonomsko ponašanje menadžera Podravke, koji vlasnike i menadžere Agrokora, a koji, primjerice, vlasnike i menadžere Croatia Osiguranja? Jesu li to samo motivi prvobitne akumulacije bogatstva/kapitala, motivi ekonomske moći – kao pretpostavka i političke nezavisnosti u odnosu na klasična središta političke moći (političke stranke) – ili je pak riječ o još uvijek neidentificiranome 'grozdu motiva'? Odgovore na to važno pitanje nemaju za sada, nažalost, niti ekonomija niti sociologija. Ne znam za istraživanja koja bi se time doista dubinski bavila. Za utjehu, temeljem akumuliranog istraživačkog iskustva jedino kroz pojedine afere (kao što je i ova sadašnja s Podravkom, ranije s pojedinim brodogradilišnim firmama, itd.) možemo nazrijeti kako u stvarnosti funkcionira hrvatski model „zarobljavanja poduzeća“ uz usporedno „zarobljavanje države“ i koji su mogli biti motivi sudionika uključenih u takve slučajeve.

Načelno su jasni motivi naših političkih stranaka i garnitura: to je osvajanje i zadržavanje vlasti. (Treba li i dodati: u hrvatskim prilikama „pod svaku cijenu“!). Motivi naše (proto)menadžerske elite početkom 90-tih godina također su bili relativno jasni: kroz su/vlasničke udjele u poduzećima htjeli su se osloboditi tutorstva države i političke elite. No, što se događa kasnije, kada se na gospodarskoj sceni jednome sloju relativno uspješnih menadžera pridružuju i poduzetnici koje je proizvela sama Hrvatska u zadnjih 15-ak godina? Jesu li se oslobodili posve tutorstva politike ili su ušli u kompromise s pojedinim frakcijama vladajuće nomenklature? I koji su zapravo njihovi kratkoročni, a koji dugoročni motivi kao poslovnih ljudi? Koje su zapravo temeljne ekonomske misije naših menadžera i poduzetnika: kontrola lokalnoga tržišta, kontrola nacionalnih resursa ili pak natjecanje na međunarodnome tržištu? Ide li njihova ekonomska misija i ka važnijim društvenim ulogama, koje će manje slijediti uloge štrebera, rentijera i grabežljivaca a više misionara i faustovskog (schumpeterijanskoga) tipa poduzetnika? Kako može politički sustav djelovati na oblikovanje pozitivnih, i ekonomski i društveno produktivnih tipova poduzetnika?

Na ova „meta-pitanja pitanja“ gospodarskoga i društvenoga razvoja trebamo odgovore, a njih za sada ne nude niti sociologija niti ekonomija, ali niti politički sustav. Ta je činjenica dobrim dijelom povezana i s već spomenutim završnim pitanjima u raspravi Ivankovića i Šonjea u *Banki*. Zadnje od njih, da podsjetimo, otprilike glasi: „Ako se u našim institucijama premalo koriste postupci i rezultati ekonomske analize, što je tome uzrok: narav i motivi mogućih naručitelja analiza ili pak jednostavno nudi loša roba (usluga, savjet)?“. Učinimo sada mali misaoni eksperiment i pretpostavimo da i sociologija i ekonomija imaju već odgovore na gornja pitanja temeljem zadnjih istraživanja. Tko je njihov naručitelj na strani političke elite i institucionalnoga sustava? Hrvatska gospodarska komora, Ministarstvo znanosti RH? Bilo bi logično da su završne adrese za takve radove Sabor RH i barem Predsjednik Republike, a moj je dojam da to do sada nije bio slučaj. Uostalom, koja je službena politička institucija u zadnjih desetak godina, temeljem analize parcijalnih studija i mišljenja meritornih domaćih i stranih znanstvenika, postavila u Saboru RH (u obliku obraćanja najširoj javnosti) barem elementarna pitanja o tome kakav razvoj hoćemo i kako da ga onda ostvarimo – s one strane prizemnih političkih borbi, rasprava o državnome etatizmu i neoliberalizmu, ili pak očekivanja da će integracija s EU automatski riješiti sve naše društvene i gospodarske probleme?

Dakle, nije po meni (samo) problem u kakvoći intelektualne „robe“ koju nude ekonomisti i sociolozi. Mnogo je veći problem na strani „naručitelja istraživanja“. Da parafraziram neke mnogo poznatije autore: da bi se uživalo u Bachovoj glazbi, naše uho mora biti na neki način već pripremljeno/kultivirano za nju. Da bi se meta-zaključci pojedinih znanstvenih istraživanja čuli u samim vrhovima vlasti, netko „tamo“ već mora biti spreman za to. Hoćemo li imati sreće da se već danas u našim političkim strankama i političkim kuhinjama pojavljuju ljudi s tako kultiviranim osjećajem za „opću stvar“? Ili tome ipak moraju prethoditi neke još grublje stvari: još dublja gospodarska i društvena kriza, rasprodaja svih nacionalnih resursa i tek potom pojava novih političkih stranaka koje će imati i novo članstvo, nove obrasce ponašanja, ali i legitimacije?

Priručna literatura:

- Acemoglu, D. (2008.), *Introduction to Modern Economic Growth*. Princeton Univ. Press.
- Akerlof, G. A., Shiller, R. J. (2009.), *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton Univ. Press.
- Banka*, Zagreb: prosinac 2009., (početak rasprave Ž. Ivankovića i V. Šonjea).
- Čengić, D. (1995.), *Manageri i privatizacija. Sociološki aspekti preuzimanja poduzeća*. Zagreb: Alinea, 1995.
- Čengić, D. (ur.) (2005.), *Menadžersko-poduzetnička elita i modernizacija: razvojna ili rentijerska elita?* Zagreb: Institut Ivo Pilar.
- Katunarić, V. (2004.), *Vrijediti i koštati: sociokulturne pretpostavke tranzicije u novijim radovima hrvatskih ekonomista*. Zagreb: *Društvena istraživanja*, god. 13 (2004), br. 1-2 (69-70), str. 147-168.
- Rogić, I. (2006.), *Racionalnost i ekonomsko ponašanje*. U: Čengić, D. (ur.) (2006.), *Poduzeća, rast i izvoz. Socioekonomska anatomija hrvatskog izvoznog uzmaca*. Zagreb: Institut Ivo Pilar.
- Smelser, N. J., R. Swedberg (eds.) (1994.), *The Handbook of Economic Sociology*. New York: Russel Sage Foundation, Princeton University Press.
- Šonje, V., N. Čučković (2004.), *Ekonomija i sociologija: budi li se novi dijalog?* Zagreb: *Društvena istraživanja*, god. 13 (2004), br. 6 (74), str. 1181-1196.
- Zakošek, N. (2010.), *Izbacivanje Sanadera iz HDZ i Bandića iz SDP- je demokracija*. Zagreb: *Jutarnji list*, 18.01. 2010.
- Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.